

بررسی قواعد علی شیری از محی الدین بن نظام

Analysis of Qawaid-e-Ali Sheri by Muhayy-ud-Din Bin Nizam

Muhammad Hussain

PhD Research Scholar (Persian) University of the Punjab, Lahore

hussainpersian.hed@gmail.com

Dr. Uzma Zareen Nazia

Associate Professor of Persian, University of the Punjab, Lahore

uzma.persian@pu.edu.pk

Abstract:

Qwaed-e Alisheri is annotation of sikandar Nama by” nizami ganjavi the great story teller in mathnavi genre. He wrote khamsa (five treasures) which was welcomed not only in Iran but in subcontinent too. It left deep impact on Persian literature of subcontinent .Amir khusrav the great poet and musicologist wrote khamsa in of Nizami. Sikandarnama consists of two parts and in this annotation both parts has been explained in easy and beautiful way. Language of this annotation is very easy as muhayy ud din bin Nizam ud din to convey the inner and original meanings of verses in sikandarnam. Symbolically used words have also been discussed and elaborated beautifully. Literary features of this annotations have been enhanced the beauty of classical writing. A great personality named “Laad Dehlavi (in Mughal emperor Humayon era used to elaborate sikandarnam in court(majalis) and another person named muhayyud din bin Nizam ud din used to note down all these explanations on request of Main Alisheri.

Keywords:

Qwaed e Alisheri, Iran, Subcontinent, Khamsa, Nizam ud din

چکیده

داستان پردازی منظوم در قرن ششم هجری با ظهور الیاس بن یوسف نظامی به اوج درخشش خود رسید. /سکندرنامه یکی از داستان های منظوم نظامی و روایت بخشی از زندگی این چهره تاریخی است. زبان این اثر روان است و از نظر ادبی جایگاه برجسته ای دارد. با این وجود شارحان اقبال چندی به آن نشان نداده اند. معاصر با همایون پادشاه (م. ۹۶۳هـ) شخصی ادب دوست به نام محمد لاد دهلوی پس از اینکه سال ها شاگردی اساتید بزرگ را کرده بود، در مجالسی به شرح /سکندرنامه پرداخت و شخص دیگری به نام محی الدین نظام الدین به امر و حمایت فردی به نام میان علی شیر، مطالب تقریر شده را جمع آوری و تدوین کرده و به مناسبت نام حامی آن را قواعد علی شیر نامیده است. این اثر ارزش های فراوانی دارد از جمله اینکه شارح معلومات فراوانی داشته است و جامع نیز نظرات چند تن از اساتید زمانه اش را در شرح برخی از ابیات آورده و آنها را نقد و ارزیابی کرده است. از این اثر سه نسخه شناسایی شد که در سال های ۱۱۵۶ و ۱۲۲۳ و ۱۲۳۶ هـ کتابت شده اند.

کلیدواژگان: اسکندرنامه، قرن دهم، محمد لاد دهلوی، قواعد علی شیر، محی الدین نظام الدین.

الیاس بن یوسف نظامی، یکی از شاعران بزرگ ایران، از داستان پردازان قرن ششم و یکی از شاعران موسوم به سبک آذربایجانی است (هدایت، ۱۳۴۰: ۱۴۱). زادگاه شاعر ظاهراً شهر گنجه است و در آن شهر نشر و نما یافته در مثنوی‌های خود از اقامتگاه خویش سخن گفته است:

«گنجه گره کرده گریبان من بی گرهی گنج عراق آن من»

(زنجان، ۱۳۷۰: ۷)

عوفی در *لباب‌الالباب* می‌نویسد: «حکیم الکامل نظامی الگنجه‌ای، نظامی گنجه‌ای که گنج فضایل به دست بیان بر پاشید» (عوفی، ۱۳۸۹: ۵۲۹). دولتشاه در *تذکره-الشعر* آورده است: «ذکر شیخ عارف نظامی گنجوی- مولود شریف وی گنجه است. (سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۴۲)

تذکره‌نویسان و محققان سال ولادت نظامی را نیز مختلف نوشته‌اند از آن جمله مجتبی مینوی ۵۳۵ هـ (مینوی، ۱۳۲۰: ۱۸). وحید دستگردی از ۵۳۳ تا ۵۴۰ هـ (نظامی، ۱۳۸۰: یح)، دکتر محمد معین تاریخ ۵۴۲ یا ۵۴۳ هـ.ق، (معین ۱۳۸۵: ۷)، دکتر ذبیح الله صفا پیش از ۵۳۰ و یا نزدیک به ۵۳۰ هـ.ق (صفا، ۱۳۴۷: ۸۰۰) و میرعباس باقرزاده ۵۲۰ هـ.ق (زنجان، ۱۳۷۰: ۱۱) را ذکر کرده‌اند.

در تاریخ وفات این شاعر بی نظیر نیز اختلاف نظر بسیار است: هدایت در *مجمع-الفصح* سال وفات نظامی را ۵۷۶ هـ.ق دانسته است (هدایت، ۱۳۴۰: ۶۳۷)، قزوینی در *آثارالبلاد* ۵۹۸ هـ.ق ذکر کرده (قزوینی، ۱۳۷۳: ۶۰۱)، دکتر ذبیح الله صفا ۶۱۴ هـ.ق (صفا، ۱۳۴۷: ۸۰۲) و وحید دستگردی ۶۰۰ تا ۶۰۲ هـ.ق (نظامی، ۱۳۸۰: کب) را ذکر کرده‌اند. برای نزدیک شدن به سال وفات شاعر باید گفت که نظامی در *اقبال‌نامه* در مورد ممدوح بیت‌هایی سروده و نشان می‌دهد که نصرت الدین ابوبکر محمد پهلوان در آرزوی داشتن فرزند بوده و به همین منظور زنی را از گرجستان اختیار کرده است. این ازدواج در سال ۶۰۲ هـ.ق با دختر فرمانروای گرجستان اتفاق افتاده و نظامی در *اقبال‌نامه* از آمدن مهد عروس سخن رانده و این ازدواج را به فال نیک گرفته و تولد فرزند را برای نصرت‌الدین ابوبکر پیشگویی کرده و مژده داده است. مسلماً شاعر تا سال ۶۰۲ هـ.ق در قید حیات بوده و درگذشت وی بعد از سال ۶۰۲ و احتمالاً در سال ۶۰۴ هـ.ق یعنی در ۸۱ سالگی اتفاق افتاده است، زیرا در قصیده‌ای از پیری شکایت کرده و بارها از خمیدگی قامت سخن گفته است و این احوال پیش از سن ۸۰ سالگی کم اتفاق می‌افتد (زنجان، ۱۳۷۰: ۱۳-۱۵). مدفن نظامی در گنجه در جمهوری آذربایجان کنونی قرار دارد.

مشهورترین آثار این شاعر با عنوان پنج گنج شناخته می‌شود.

مخزن‌الأسرار

نظامی این مثنوی را که حدود ۲۲۶۰ بیت دارد (صفا، ۱۳۴۷: ۸۰۱) به نام ملک فخرالدین بهرامشاه بن داوود بن اسحاق مسجل کرده است و سلطنت بهرامشاه به احتمال

روح تحقیق، جلد ۲، شماره ۲، مسلسل شماره: ۲، اکتوبر-دسمبر ۲۰۲۲ء

بسیار قوی از ۵۶۰ تا ۶۲۲ ه.ق بوده است (زنجانی، ۱۳۷۰: ۲۴). در مختصر سلجوقنامه مسطور است: «ملک فخرالدین بهرامشاه صاحب سیرت نیکو و علو همت و فرط مرحمت بود و در ایام پادشاهی او مملکت ارزنجان در کمال خرسندی بود و کتاب مخزن الأسرار را نظامی گنجه به نام او کرد و به خدمتش تحفه فرستاد و ملک پنج هزار دینار و پنجاه استر راهوار جایزه فرمود» (مشکور، ۱۳۷۴: ۴۰۱) و نیز نوشته‌اند علاوه بر جایزه مذکور اقسام جامه‌های گران بها و کنیزی قبیجاقی به نام آفاق برای نظامی فرستاد (زنجانی، ۱۳۷۰: ۲۶).

خسرو و شیرین

از همان پایان نظم مخزن/الأسرار که طغرل بن ارسلان - طغرل سوم آخرین سلطان سلجوقی عراق - در دنبال آن، فرمانروایی اسمی خود را آغاز کرد، نظامی طرح داستان خسرو و شیرین را به نام او ریخت. نظامی این مثنوی را در ۶۵۰۰ بیت (زنجانی، ۱۳۷۰: ۱۷) و در سال ۵۷۶ ه.ق سرود (صفا، ۱۳۴۷: ۸۰۲).

لیلی و مجنون

نظامی در ۵۸۴ ه.ق در مدتی کمتر از چهار ماه این مثنوی را در ۴۷۰۰ بیت به نام شروانشاه ابوالمظفر اخستان سرود. آن را پیرامون ۵۸۸ ه.ق به پایان برد (ستاری، ۱۳۶۶: ۱۱ و ۹).

هفت پیکر

نظامی در سال ۵۹۳ ه.ق این منظومه را در ۵۱۳۰ بیت به نام سلطان علاءالدین کرپ ارسلان آق سنقری، حاکم مراغه سروده است (رادفر، ۱۳۷۱: ۱۰۹).

اسکندرنامه

پس از فردوسی، نظامی گنجوی دومین شاعری است که داستان اسکندر را منظوم کرد. /اسکندرنامه شامل دو بخش است:

شرف‌نامه، قریب ۶۸۰۰ بیت و /اقبال‌نامه یا خردنامه قریب ۳۷۰۰ بیت و در مجموع در حدود ۱۰ هزار و ۵۰۰ بیت دارد. هر دو قسمت به نام نصرت الدین ابوبکر بن محمد بن ایلدگز سروده شده است. (زنجانی، ۱۳۷۰: ۳۷ و ۳۸).

یکی از اختلافات و تضادهای اساسی و جدی بین دو اثر شاهنامه و /اسکندرنامه برخورد هر دو شاعر با شخص اسکندر است. فردوسی چشم دیدن اسکندر را ندارد و در سرتاسر داستان اسکندر نسبت به او کینه‌توز است، به او با کمال کین و غضب می‌نگرد. او را بدگمان، خودخواه، مستبد، اهریمن، عیاش، لالایی، خودکامه و غارتگر می‌نامد حتی به حق او را قابل تحقیر و نکوهش می‌شمارد. حال آنکه نظامی در سرتاسر /اسکندرنامه قهرمان اثر خود را یک شخصیت ایده‌آل و قهرمان به تمام معنی مثبت و بی‌همتا معرفی می‌نماید. شاعر، اسکندر را یک سرکرده بزرگ، یک دانشمند عمیق و سرانجام یک پیغمبر برگزیده جلوه‌گر می‌سازد (بیگدلی، ۱۳۶۹: ۱۲۴).

معرفی نسخه‌های قواعد علیشیری

سه نسخه از این اثر شناسایی شد که در ادامه معرفی می‌شوند:

روح تحقیق، جلد ۲، شماره ۴، مسلسل شماره ۶۰، اکتوبر-دسمبر ۲۰۲۲ء

نسخه شماره ۶۵۰۹ که در کتابخانه مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان نگهداری می‌شود. ابعاد کتاب * است. نسخه یکصد و هشتاد و دو (۱۸۲) برگ دارد. هر برگ بیست و دو (۲۲) سطر دارد که به شکل مورب و به خط نوشته شده است. بر اساس آنچه در فهرست نسخ خطی فارسی کتابخانه گنج‌بخش آمده تاریخ کتابت نسخه یکهزار و صد و پنجاه و شش (۱۱۵۶) هـ است. این نسخه قدیم‌ترین نسخه موجود از این اثر است؛ اما به دلیل آسیب‌دیدگی فراوان و آبخوردگی برگ‌ها قابل خواندن نیست. نسخه که در کتابخانه نگهداری می‌شود. ابعاد کتاب * است. نسخه یکصد و بیست و شش (۱۲۶) برگ دارد. هر برگ نوزده (۱۷) سطر دارد. کاتب حرکات حروف بخصوص کسره‌های اضافه را با رنگ قرمز درج کرده است. نسخه در کتابخانه نگهداری می‌شود. ابعاد کتاب * است. نسخه در یکصد و چهل (۱۴۰) برگ صحافی شده است. هر برگ نوزده (۱۹) سطر دارد.

رسم الخط

رسم الخط نسخه به شرح زیر است:

کلمات عربی مختوم به هـ را هم به صورت هـ و هم با ت نوشته است. در پایان برخی از کلمات یک «ه» اضافه آمده است. در پایان برخی از کلمات عربی علامت ء آمده است: حکماء، انبیاء. گاهی به جای «ی» (بجای کسره) از همزه (ء) استفاده کرده است: جزاء اعمال (=جزای اعمال)، ایزاء مردم (=یزای مردم). در بیشتر موارد نیز «ی» بجای «یی» آمده است: گل‌های (=گل‌هایی).

عنوان اثر

داخل جلد سوم چنین نوشته شده است: «قواعد علیشیری شرح سکندرنامه فارسی. تصنیف حضرت شیخ محی الدین نظام الدین مرید مخدوم سید اشرف قدس در سنه ۹۵۶هـ به امر میان علیشیر تصنیف شد. مکتوبه ۱۰/ صفر ۱۲۳۶م مطابق ۲۱/ نوامبر ۱۸۳۰م.» در پایان یادداشت نیز یک امضا درج شده است. این یادداشت توسط مالک یا فهرست‌نویس درج شده است. تطبیق این تاریخ‌ها و انجامه نسخه نشان می‌دهد که تاریخ ۱۰ صفر اشتباه و تاریخ ۱۴ صفر درست است.

زمان تألیف اثر

این اثر «در عهد دولت همایون پادشاه» پدید آمده است. اشارات واضح شارح به وقایع و رویدادهای عصر همایون پادشاه تأیید کننده این مطلب است که در ادامه به آنها اشاره می‌شود: «چنانچه در عهد دولت همایون پادشاه قاصدان و پاسبانان در کمر جرس‌ها و زنگوله‌ها می‌آویختند» (مج: ۴۵)، همایون پادشاه (۹۱۳-۹۶۳) دو دوره پادشاه دهلی بود: یک بار از ۹۳۶ تا ۹۴۶ (۱۵۳۰ تا ۱۵۴۰م.) و بار دوم از ۹۶۲ تا ۹۶۳ (۱۵۵۵ تا ۱۵۵۶م.). بدین ترتیب قواعده علیشیری در فاصله یکی از همین سال‌ها پدید آمده است.

معرفی شارح، جامع و حامی اثر

شارح اسکندرنامه شخصی به نام شیخ محمد لاد دهلوی است که ابیات/اسکندرنامه را به صورت املا شرح می کرده و شخص دیگری به نام محی الدین نظام الدین آنها را می شنیده و یادداشت می کرده است. در انجام نسخه آمده است که: «به امر میان علیشیر تصنیف شد»؛ پس «میان علیشیر» حامی مصنف بوده و از این جهت کتاب را به «قواعد علیشیری» مسمی کرده است.

معرفی افراد نام برده شده: میان علیشیر- به نظر نمی رسد که منظور از این شخص امیر علیشیر نوائی باشد زیرا او در ۸۴۴ هـ به دنیا آمده و در ۹۰۶ هـ از دنیا رفته است. وی در تاریخ تصنیف کتاب یعنی ۹۵۶ هـ زنده بوده است. از میان علیشیر در دو جا یاد شده است: «پسر نصره الدین و الدتیا علیشیر - سلمه الله تعالی علی مفارق الأنام الی یوم القیام- پشت همّت این فقیر دو تا کرده است. به طفیل ایشان خوان معانی او پیش خاص و عام کشیده می شود» (مج: ۹۴، پ: ۹۵، ر).

شیخ محمد دهلوی- شیخ محمد بن شیخ لاد دهلوی در قرن نهم و دهم می زیسته و صاحب تألیفاتی از جمله شرح مخزن/الأسرار نظامی است (حیدری، ۱۳۹۲: ۱). وی فرهنگ لغاتی به نام مؤید/الفضلا نیز دارد که در ۹۲۵ هـ تألیف شده است (نوشاهی، ۱۳۸۴: ۴۵۳). مؤیدالفضلا «از مهم ترین لغتنامه هایی است که در آن واژه های عربی، فارسی و ترکی به ترتیب حروف الفبا توضیح داده شده اند ... فهرستی از منابع فارسی و عربی مورد استفاده مؤلف را می توان در مقدمه مؤید/الفضلا یافت. نویسنده از میان آثار عربی تنها صراح و تاج را ذکر می کند. در حالی که در میان آثار فارسی علاوه بر شرفنامه و قنیه الطالبین، لسان الشعراء، الفصلا، دستورالافاضل، زفان گویا، موائد الفوائد، شرح مخزن الأسرار و سبب حقایق الأشياء را نیز نام می برد.

درباره شارح اطلاعات دیگری نیز از متن برمی آید. از جمله اینکه وی از طرفداران نظریه وحدت وجود است. شاهد بر این مدعا اینکه در جایی گفته است: «در وحدت وجود می فرماید که به نزدیک صوفیه و طایفه علیّه که قایلین به وحدت وجوداند، جمله یک وجود است و اثبات این بحث طول دارد».

استنادات و استشهادات اثر

شارح در این اثر نقل قول هایی از دیگران نیز آورده است. لذا این اثر از لحاظ اشتمال بر نام این افراد ارزشمند و در خور توجه است. برخی از این افراد شناخته شده و معروف هستند و برخی ناشناخته اند و اطلاعاتی از ایشان در دست نیست. در زیر به برخی از این افراد اشاره می شود:

سید اشرف جهانگیر

برخی از استنادات، مشاهدات جامع (محی الدین نظام الحق) هستند

روح تحقیق، جلد ۲، شماره ۴، مسلسل شماره ۶۰، اکتوبر-دسمبر ۲۰۲۲ء

دیگر منابعی که شارح در شرح ابیات به آنها استناد کرده عبارتند از:

نفحات/الأنس فواید الأشراف تاریخ علّامی

فتوحات مکیه آئینه اسکندری

شارح در شرح /اسکندرنامه به اشعاری از دیگر آثار نظامی یا از دیگر شعرا استناد کرده است که درج این اشعار نیز به ارزش اثر افزوده چون نام برخی از شعرای گمنام در این اثر آمده و چند شعر نیز به شعرای آشنا نسبت داده شده که این اشعار در دیوان آنها نیامده است. یکی از جنبه‌های ارزشمند این اثر آن است که شارح معلومات فراوانی داشته و بنا بر آنچه جامع نوشته شارح شرفنامه را هجده بار نزد اساتید مختلف خوانده است: «هزار هزار آفرین بر حضرت مولوی شیخ محمد دهلوی و له الأمجاد که این مقدار تحقیق کرده‌اند. آری کسی که هژده مرتبه این شرفنامه را بر استاد مختلف گذرانده باشد چرا این مقدار نگوید» (۳۶ر). ضبط ابیات و شرح آنها دقیق و درست هستند؛ اما به هر حال اشتباهاتی نیز به این شرح راه یافته است مثلاً شارح در ذیل بیت زیر:

«تیره‌زن از خارش چرم خام لبّیه برافکند شب را به کام»
معادل هندی، روسی و کردی برخی از کلمات و اصطلاحات را به دست داده است. جامع اثر درج شدن کلماتی از زبان‌های مختلف در اسکندرنامه را دلیل این موضوع دانسته است.

منابع

- آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۳۴۵)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، طهران: اسلامیه.
- براون، ادوارد (۱۳۵۸)، تاریخ ادبیات در ایران، جلد دوم، ترجمه علی پاشا صالح، تهران، نشر امیرکبیر.
- حاجی خلیفه، مصطفی (۱۲۷۸هـ)، کشف الظنون، ج ۲، مصر: دارالطباعة.
- خانلری، زهر (۱۳۴۸)، فرهنگ ادبیات فارسی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- رادفر، ابوالقاسم (۱۳۷۱)، کتابشناسی نظامی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- زرکلی، خیرالدین (۱۹۸۰)، الأعلام، ج ۵، بیروت: دارالعلم للملایین.
- زرّین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۷)، پیر گنج در جستجوی ناکجاآباد، تهران، نشر سخن.
- زنجانی، برات (۱۳۷۰)، احوال و آثار و شرح مخزن الاسرار نظامی گنجوی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- سمرقندی، دولت‌شاه (۱۳۳۸)، تذکرة الشعر ۱، تصحیح محمد رضانی، تهران، نشر پدیده.
- صفاء، ذبیح الله (۱۳۴۷)، تاریخ ادبیات ایران، جلد دوم، تهران، نشر فردوس.
- لاد دهلوی، محمد (۱۵۶هـ)، قواعد علیشیری شرح سکندرنامه فارسی، نسخه خطی، پاکستان: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- نظامی گنجوی، ابوالیاس بن محمد (۱۳۷۰)، اسکندرنامه، تصحیح پژمان بختیاری، تهران، نشر پگاه.
- همو (۱۳۷۷)، خسرو و شیرین، تصحیح برات زنجانی، تهران: دانشگاه تهران.
- همو (۱۳۷۹)، مخزن الاسرار، تصحیح حسن وحید دستگردی، تهران، نشر قطره.
- همو (۱۳۸۰)، گنجینه حکیم نظامی گنجوی، تصحیح وحید دستگردی، تهران، نشر انعام.
- همو (۱۳۶۳)، سبیه نظامی، تصحیح وحید دستگردی، تهران: علمی.
- نوشاهی، عارف (۱۳۸۴)، «فهرست دستنویس‌های فارسی در کتابخانه مسعود جهندیر-میلسی (پاکستان)»، فصلنامه نسخه‌پژوهی، پاییز.

